

ANDRÁSSY

AZ ANGOL és a magyar politikai élet között fennálló sok rokonvonás közül egyik sem oly szembetűnő, mint az a nagy szerep, melyet egyes kimagasló államférfiak az események irányításában mindenkor játszottak. Más államokban a parlamenti élet vezető egyéniségei inkább csak kifejezői és eszközei az általános politikai fejlődésnek, Angliában és minálunk ellenben ők teremtik meg a politikai irányokat, az események az ő személyükbe kapcsolódnak bele és hazájuk történetének egyes korszakaira ők ütik rá saját egyéniségük bélyegét. A politikai élet gyűjtőpontjában Angliában és Magyarországon rendszerint egyes kiváló férfiak állnak, annyira, hogy a politikai fejlődés gyakran az ő párviadaluknak látszik. Ha emlékezetünkbe idézzük az angol történet egyes szakaszait, a fejlődés határköveiként mindig egyes férfiak működése tűnik szemünkbe. Pitt és Fos Vitái, azután egymás után Canning, Peel és Palmerston kora, végül Disraeli és Gladstone párharcai külön-külön domborodnak ki az események folyásában, amely nélkülük jóformán el sem képzelhető. Magyarországon is a különböző korszakok egyes férfiakban öltenek testet: Kossuth és Széchenyi korát felváltja Deák Ferenc, id. Andrássy Gyula és Eötvös József korszaka, ezt ismét Apponyi Albert, ifj. Andrássy Gyula és Tisza Istváné, míg végül most, a negyedik nemzedékben Bethlen István alakja domborodik ki élesen.

Az a nemzedék, amely az 1867 évi osztrák-magyar kiegyezés létrehozásában tevékeny részt vett magyar államférfiakat felváltotta és amely a múlt század utolsó és a jelen század első két évtizedében a magyar politikát irányította, három kimagasló államférfiút adott az országnak Andrássy Gyula, Apponyi Albert és Tisza István személyében. Mindegyik önálló államférfiúi típus. Andrássy Gyula az értelem embere. Ami őt leginkább jellemzi, az széles látóköre, éppoly terjedelmes, mint mély politikai tudása és ismeretei, erősen megalapozott és éles ítélőképessége és ritka kombinálóképessége. Minden beszédén és írásán rajta van rendkívüli gondolaterejének bélyege, de gondolatai egyképpen hatnak, akár hallja, akár olvassa azokat az ember, szónoki képessége semmit nem ad hozzá a hatáshoz és nem is vesz el belőle semmit. Nála minden az értelemnek van alárendelve, de ha az élet gyakorlati politikai feladatokkal állítja őt szembe, felváltva egyszer ingadozó és bizonytalan, máskor makacs és következetes a végletekig. Apponyi Albert elsősorban a szónak embere. Nála az értelem igen sok kedéllyel, szívvvel, lendülettel párosul, ami nélkül senki sem lehet nagy szónokká. A nagy szónokok gyakran annyira

hozzászoknak ahhoz, hogy szavaikat hallgatóik hangulatához alkalmazzák, míg végül kísértésbe jönnek, hogy politikájukat is az úgynevezett közvélemény változó kívánságaihoz idomítsák. Apponyi Albert politikai pályájában is találunk fordulatokat, amelyek megértéséhez a nagy szónokoknak ez a sajátsága visz bennünket közelebb. Bámulatos ösztönnel ismeri fel a tömegek lelki szükségleteit. Eléjük megy, mielőtt az új hangulatok teljesen kiforrtak volna, igyekszik azokat kielégíteni és ezzel azután önmaga válik a közvélemény kialakulásának egyik legfontosabb tényezőjévé. Tisza István viszont a tett embere. Úgy az értelmet, mint a szót alárendeli az akaratnak. Nem akar filozófiai magaslatokra emelkedni: az akarat embere részére tágabb látókör annál, ami egy ország vezetésére szükséges, nem áldás, hanem átok. A beszéd, melynek nagy mestere, nála csak eszköz, mellyel saját nézeteit és saját akaratát a berzenkedő tömegeknek szuggerálhatja. Nem simul a közvéleményhez, hanem élete legnagyobb részében nyíltan szembehelyezkedik vele. Azon a tárgykörön belül, amelyre akarata kiterjed, nem ingadozik, nem habozik, nem is kutatja, mit várnak tőle, hanem nyílegyenes vonalban halad a maga politikai céljai felé, amelyekkel mindenkor teljesen tisztában van, amelyektől soha el nem hajlik és amelyekre nézve soha kétségben nincsen. A három nagy férfiú mindegyike valóságos representative man-je egy-egy államférfiúi típusnak.

A múlt század elején egy angol társaságban, amelyben Pitt akkori miniszterelnök is jelen volt, az a kérdés került szóba, hogy melyik az a tulajdonság, amelyre az angol politika vezetőjének elsősorban van szüksége. Az egyik azt állította, hogy ez elsősorban az ékesszólás, a másik a tudást állította oda a vezető államférfi legfontosabb tulajdonságának, a harmadik ezt a tetterőben vélte felismerhetni, míg Pitt maga azt mondta, hogy ami a vezető államférfi részére legfontosabb, az nem más, mint a türelem. Az utolsó évtizedek magyar államférfiai sorában is találunk olyant, akinek legnagyobb ereje az ékesszólás — Apponyi Albertet, — olyant, akinek főérdeme a tudás — Andrássy Gyulát, — olyant, akinek leginkább kidomborodó jellemvonása a tetterő — Tisza Istvánt — és végül olyant, aki a türelemnek alig felülmúlható nagymestere — Bethlen Istvánt.

Andrássy Gyula egyénisége és pályája értékes képét adja az olyan államférfiú sorsának, akinél az értelem minden cselekvés alapja.

Kortársai közül senki sem pillantott be olyan mélyen a magyar nemzet politikai létének alapfeltételeibe, mint ő. Senki nálánál szélesebbkörű ismeretekre, a magyar és az európai történet tanulságainak mesteribb alkalmazására nem alapította a maga politikai eszméit és ténykedéseit. Céljait sohasem politikai ösztöne diktálja, azok hosszú töprengésekből és fárasztó elmemunkából alakulnak ki. Erős logikával teremt összefüggést látszólag ellentétes fogalmak, állapít meg különbségeket színleg azonos dolgok között. Sohasem lehetett vele politikai kérdésekről beszélni a nélkül, hogy az ember ne hallotta volna tőle valamely kérdésnek egészen meglepő új megvilágítását, amelynek helyessége elől nehéz volt elzárkózni. Beszédei mindig az értelemhez szóltak. A gondolatok és érvek kristálytisztán követték egymást, de

sohasem használt mesterséges fogásokat hatásuk fokozására. Az érzelmre való hatást inkább kerülte, mint kereste.

A látókör túl tág volta gyakran vezet meddőségre. Aki egy bizonyos problémát igen sok oldalról képes meglátni és megítélni, az gyakran végül is nem tudja magát elhatározni arra, hogy azt melyik végéről fogja meg. A dolgok relatív értékének felismerése is olykor bénítólag hat az akaratra. Arra a meddő álláspontra vezethet, hogy valami lehet jó így is, és lehet jó amúgy is, tehát voltaképpen mindegy, hogy mi történik. Andrassy nem tartozott ezek közé a felemás emberek közé. Mindig ki tudta választani ama sok álláspont közül amelyből valamely kérdés megítélhető, azt, amely előtte a legfontosabbnak, a legdöntőbbnek tetszett. De ahogyan ő az egyes kérdéseket eldöntötte, az ritkán volt valami egyszerű igazság, hanem rendszerint valami komplex gondolatmenet. Az ilyesmiben semmi sem volt fekete és nem is volt fehér, de nem volt szürke sem, hanem a feketének, fehérnek és szürkének egy gondos, mesteri szövevénye. Ezért Andrassy állásfoglalásai ritkán voltak népszerűek és gyakran csalódást okoztak. A politikai művelődés azon fokán, amelyre mi eljutottunk, a közvélemény valamely kérdésre, amely őt foglalkoztatta, egyszerű igent vagy nemet akart feleletül kapni. Andrassytól rendszeren nem kapta meg sem az egyiket, sem a másikat. Amit tőle kapott, az gondos latolgatása volt annak, mikor és mennyiben lehet a feltett kérdésre igennel, mikor és mennyiben nemmel felelni. Rendszerint Andrassy-nak volt igaza, mert a politikai kérdések gyakran olyanok, hogy azokra sem abszolút igennel, sem feltétlen nemmel nem lehet válaszolni. De a gyakorlati politika határozottabb feleleteket kívánt volna. Politikai állásfoglalásai rendszerint túlságosan bonyolultak voltak, túlságosan finomak is, semhogy a nagy tömegekre igazi hatással lehettek volna. Eszmekonstrukciói az átlagemberek szemében mesterkélteknek látszottak, pedig csak igen gondosan voltak árnyalva. A tömeg a freskóképet szereti, amelyen minden egyszerű és világos. Megértette az általános választójog jelszavát, megértette a választójog kiterjesztése elleni aggályokat is, de semmi érzéke nem volt a plurális választójog iránt, amely pedig úgy elméletileg, mint egyes nyugati országok gyakorlati tapasztalatai szerint igen elmés és alkalmas módja bizonyos átmeneti nehézségek áthidalásának, amely tehát a választójog terén szükséges vagy kívánatos lehet. A tömeg megértette az önálló hadsereg és a közös hadsereg kérdését, de tulajdonképpen sohasem tudott lelkesedni az ezrednyelvért, amelynek behozását Andrassy ajánlotta mesterkéltné kompromisszumként, hosszas töprengések, ezer meg ezer megfontolásnak gondos latolgatása és számbavétele után.

Andrassy állásfoglalásainak ez a bonyolult természete hozta magával azt, hogy a nagy tömegekre sohasem volt nagy hatással. Ez nem szól ellene. A tölgy is nehezebben ver gyökeret ott, ahol az akác könnyen boldogul. A gyakorlati politikában való érvényesülését azonban ez a körülmény rendkívüli módon hátráltatta. Talán némileg ezzel függ össze, hogy olyankor is, amikor hivatalos állásban volt, állásfoglalásai nehezen jöttek létre és nem mindig voltak keresztülvihetőek. Jóformán képtelennek mutatkozott, hogy egyes kisebb jelentőségű törvény-

hozási vagy adminisztratív kérdésekben, amelyek ránézve újak voltak, azonnal állást foglaljon és döntsön. Minden átlagos képességű miniszternek nap-nap után, egyedül a maga józan eszére támaszkodva, különösebb felkészültség nélkül tömegesen kell eldöntenie olyan szakkérdéseket, amelyekkel szemben Andrassy tehetetlenül állt, mert azokat soha különös tanulmány tárgyává nem tehetette és ezért a sok pro és kontra között, amit maga előtt látott, nem mert végérvényesen döntenie. Ez nem jelenti azt, hogy Andrassy egyéni értéke nem lett volna nagyobb, mint egy egész csokor miniszteré. De jelenti, hogy valaki lehet fényes tehetségű és jellemű férfi és mégis lehetnek a gyakorlati politika terén erősen érezhető fogyatékságai, amelyek kisebb emberekben hiányoznak. Bár a tiszta arany elmerül, ahol a falevél a felszínen marad, azért még mindig az arany az értékesebb.

Nagyon félreértén azonban Andrassyt, aki abból, hogy minden lépésénél az értelem dominált, azt akarná következtetni, hogy Andrassy teoretikus volt. Egész gondolkodása szüntelenül a magyar állami élet gyakorlati exigenciái körül mozgott. Talán a napi politika szemszögéből nézve túlmagasán mozgott, de sohasem légtüres térben. Azokat az igazságokat, amelyek gondolkodásának eredményei voltak, nemcsak professzor módjára hangoztatta, hanem egész énjét lekötötte a mellett, hogy azokat az állami életbe valósággal belevigye. Igazságai mögött állandóan ott dobogott az ő szíve. Sohasem mutatott szenvtelenséget eszméi képviselésében, sőt gyakran még a tárgyilagosság is hiányzott benne más, az övéivel szembenálló gondolatokkal szemben. Amit akart, azt mindig teljesen akarta és önzetlenül akarta, mert azt hazája részére legjobbnak tartotta. Mindig egész egyéniségét vetette latba mellette és nem volt olyan áldozat, amelyet örömmel ne hozott volna meg érte. Látókörének tág volta nem vezetett — ami oly gyakori eset — üres szkepticizmushoz. Ezért nem is egykönnyen vetette el eszméit, ha egyszer lekötötte magát mellettük, hanem makacsul kitartott védelmükben, gyakran tovább, mint ahogy azt a köznapi okosság célszerűnek és helyesnek tartotta.

Az álláspontjainak képviselésében való következetességét mégis bizonyos görbületek, hirtelen irányváltozások törik meg. Politikai pályájában több alkalommal látunk ilyen hirtelen eltéréseket éveken át hirdetett meggyőződésektől. Az egyiket akkor, amikor ő, az 1867-i kiegyezés megteremtőjének fia, aki maga is egyik politikai mesterművében, a kiegyezésről írt könyvében, fényes dialektikával fejtette ki a kiegyezési megállapodások változatlanságának elméletét, a jelen század első évtizedében azok sorába állt, akik a kiegyezésnek nemzeti szellemben való továbbképzésére törekedtek. A másik eltérés régebbi meggyőződésétől akkor történt, mikor ő, azelőtt az általános választójog esküdt ellenzője, egyszerre annak szükségességét hangoztatta. Egy harmadik akkor, amikor a bolsevizmus összeomlása után ő, aki egész életében liberális meggyőződést vallott, ama keresztény és nemzeti irány mellé állt, amely a liberalizmust nemcsak elvetette, hanem benne a bekövetkezett szomorú eseményeknek egyik legfontosabb okát is látta. Ezeket az irányváltozásokat a közvélemény változásaival szemben tanúsított nagy tisztelete magyarázza meg. Ezekről a változásokról sohasem volt

olyan független, mint például Tisza István. Ha Tisza valamit jónak tartott, kész volt vállalkozni arra, hogy azt a közvélemény túlnyomó részének határozott ellenszegülése dacára is keresztülvigye. Volt ebben valami lenézés a közvéleménnyel szemben, amely szerinte nem volt képes megítélni azt, hogy mi üdvös részére és mi nem az. Andrassy sohasem volt azon a nézeten, hogy a közvéleményben megnyilatkozó eszmeáramlatokat semmibe lehet venni. Mindig kötelességének tartotta, keresni a közvélemény megnyugtatóra és megnyerésére alkalmas módozatokat, amivel szerinte nagyobb bajoknak lehet elejét venni.

Buckle az európai művelődés fejlődéséről írt nagy munkájában néhány rendkívül mélyjárású lapot szentel Burke védelmének és amit ebben a vonatkozásban mond, az találó Andrassy gondolkodására is. Burke is hatalmas tudással rendelkezett és egyik legmélyebben járó kutatója volt saját angol hazája politikai fejlődése alapjainak. Az ő politikai magatartásában is találunk váratlan fordulatokat, amelyek első pillanatra indokolatlanoknak látszanak. Buckle szerint ezek magyarázata Burke ama meggyőződése, hogy: „az államférfi igazi célja nem az igazság, hanem a célszerűség. Ismereteink mai állapotában el kell ismernünk, hogy az összes politikai elvek egyes korlátozott tényekből kiinduló elszietett indukció alapján jönnek létre. A bölcs ember ezért, ha új tények merülnek fel, az induktív okoskodást revízió alá fogja venni és a helyett, hogy a gyakorlatot feláldozná elveinek, inkább az elveket fogja módosítani a célból, hogy aztán megváltoztassa a gyakorlatot. Más szóval: a politikai elvek a legjobb esetben az emberi értelem eredményei, a politikai gyakorlatnak azonban az emberi természettel és az emberi szenvedélyekkel van dolga, amelyeknek az értelem csakis egyik része, ezért tehát az államférfi feladata azoknak az eszközöknek keresése, amelyekkel bizonyos célok elérhetők, az ország közvéleményére bízván annak megállapítását, hogy melyek legyenek ezek a célok. Az államférfiú a saját magatartását nem elveihez fogja alkalmazni, hanem a nép óhajaihoz, amely részére törvényeket alkot és amelynek engedelmességgel tartozik“ . „Kétségtelenül voltak más államférfiak is, Burke előtt, akik a politikában tagadták az általános elvek érvényességét és alkalmazhatóságát. De ez a tagadás csakis tudatlanságuk következménye volt. Ők olyan elméleteket vetettek el, amelyeknek tanulmányozására sohasem vettek maguknak fáradságot. Burke elvetette ezeket az elméleteket, mert ismerte őket. Ritka érdeme volt, hogy bár teljes joggal saját gondolkodásának eredményeire támaszkodhatott volna, ellenállt ennek a kísértésnek, és a politikai tudás minden ágában való gazdag ismeretei dacára saját véleményét alárendelte az események folyásának; hogy a kormányzás, céljának nem bizonyos intézmények megőrzését vagy bizonyos tan tételek hirdetését, hanem csak a nép általános boldogságát tartotta; és hogy súlyt helyezett a nép óhajaival szemben való olyan engedel mességre, amelyet előtte egyik államférfiú sem tanúsított.“ Burke maga mondotta egy alkalommal: „Elfogadom ezt a törvényjavaslatot, nem mert a benne foglalt rendszabályokat helyeslem, de mert okosnak tartom, hogy a kor szellemének engedményeket tegyünk. A nép

így akarja és nekünk, az ő képviselőinek nem lehet feladatunk, hogy nonet mondjunk/*

Andrássyt is egész életében áthatotta az a meggyőződés, hogy a változó eszmeáramlatokkal számolnia kell minden államférfiúnak, mert előbb vagy utóbb mégis engedni kell ezeknek és jobb, nem túl későn és túlkelletlenül engedményeket tenni, melyek azután, ha éppen ezért megelégedést nem keltenek, csak a közszellem ellem panaszra adnak alkalmat. Ezért sohasem tudott megbarátkozni semmiféle erőszakos rendszabállyal, amely valamely a közvéleményben létező eszmeáramlat letörését célozta. Ebben a tekintetben ő volt az egész kiegyezési korszakban a liberalizmus legnagyobb meggyőződéses hirdetője és képviselője. Mert a hadseregére vonatkozó nemzeti kívánságokat olyan eszmeáramlat következményének tartotta, mely elemi erővel érvényesül és fel nem tartóztatható, kereste a módokat ezeknek az eszmeáramlatoknak kielégítésére, hogy az általuk fenyegetett nagy érdekek a lehető legcsekélyebb sérelmet szenvedjék. Mert az általános választójog bevezetésére irányuló mozgalom mély gyökereiről meggyőződött, meggondolás nélkül sutbadobta a plurális választójog elvén alapuló elgondolásait és szegődött a választóreform híveinek táborába. Mert látta, hogy az elvesztett világháború végén a Németországgal való szövetség, mely hivatva volt bennünket integritásunk megvédésében megsegíteni, a változott körülmények között egyenesen romlásunkat látszik fokozni, egy pillanatig sem habozott, hogy mint külügyminiszter éppen ő, ennek a szövetségnek leglelkesebb szószólója, felbontsa azt. A forradalmak után felülkerekedett antiliberális irányban is a kor-szellemnek egy olyan megnyilatkozását látta, amelynek engedményeket tenni az államférfiúnak kötelessége. Ez azonban az elv szempontjából bizonyára tévedés volt. A liberális gondolkodású ember sok mindent feláldozhat a liberalizmusnak, csak magát a liberalizmust nem. Andrássy pedig ezt tette.

Az a két szemrehányás, amely Andrássyt élete végéig érte, hogy gőgös volt és hogy intrikus volt, szintén összefügg politikájának azzal az alaptermészetével, hogy ez a politika mindig elsősorban értelmi politika volt.

Andrássy sohasem tudta a maga politikai nézeteit aprópénzre felváltva forgalomba hozni. Nem értette a módját, mint lehet politikai elveket csevegés alakjában, itt-ott egy malíciával vagy egy adomával fűszerezve, a politikusok táborába vagy egyenesen a közvéleménybe belevinni. Nem volt az az ember, akivel a pártklubban minden politikai napikérdésről könnyen lehetett csevegni. Ha megszólalt, minden érv, mely szájából elhangzott, súlyosan szólt az értelemhez. Ő sohasem akarta befolyásolni még hívei körében sem az indulatokat és hajlandóságokat, amit Tisza oly mesterien értett, hanem mindig meggyőzni akart. Egyrészt módja és ideje sem volt arra, hogy azt a politikusok egész során végigmenve megtegye, másrészt nem is volt mindenki alkalmas arra, hogy magasan szárnyaló gondolatait kövesse. A politikai kérdésekről vele folytatott beszélgetésnek mindig sajátserű bája volt, még akkor is, ha az ember nem értett vele egyet, mert ritkán élt olyan államférfi, aki mindenkor annyira kész lett volna céljait és meggyőző-

dését a legkisebb részletekig feltárni és megindokolni, hacsak valaki hajlandó volt az ő mindig lucidus fejtegetéseit követni. Más államférfiak, akiknél az ösztön is nagy szerepet játszik, valószínűleg még önmaguk előtt sem tudnának politikájuk céljairól oly világosan beszámolni, mint ahogyan Andrássy kész volt eljárásának és állásfoglalásának indokait mindenkiel megismertetni. De a mindennapi politikai élet mást is kíván, és ez nem volt meg Andrássyban. Nem volt meg az a tulajdonsága, hogy könnyen közeledhessék embertársaihoz és megnyissa magának azok szívét. Soha senkit nem bátorított a hozzá való közeledésre, soha nem kereste az alkalmat, — bár ha kínálkozott, megragadta — hogy saját meggyőződése helyességéről egyes politikusokat meggyőzzön. Ennek oka azonban nem a góg volt, hanem valami sajátos félszegség és szögletesség az emberekkel szemben. Lord John Russel-ről, a nagy angol államférfiúról mondják, hogy bár kifelé a leggőgösebb ember benyomását tette, ennek a látszólagos gögnek tulajdonképpen oka csak a „veleszületett és gyógyíthatatlan szerénység“ volt. Egészen hasonló Andrássy Gyula esete is. Mint ahogyan lehetséges, hogy valami, ami kifelé nagy szerénységnek látszik, alapjában véve góg, mert megalázkodhatik az, aki nagyon meg van győződve a saját értékéről, éppen úgy az, ami a külvilág előtt gögnek tűnik fel, az emberektől való tartózkodás is lehet alapjában véve szerénység, melyet az is indokolhat, hogy valaki senki-nek sem akar terhére lenni.

Hogy Andrássyt mitikusnak tartották, az leginkább arra vezethető vissza, hogy politikai pályája folyamán ismételten a legkritikusabb időpontokban hagyta el azokat, akiket addig támogatott. Így hagyta el Bánffy-t, mikor az az obstrukciót erőszakkal akarta letörni, így Tiszát, mikor a házszabályok erőszakos módosítására vállalkozott. Mindkét esetben azonban Andrássy politikai alpmeggyőződéséhez híven járt el, amely minden erőszakos lépéstől nem gyengeségből, de mély megfontolás alapján idegenkedett. Nem lehet állítani, hogy ezekben az esetekben az egyéni becsvágy hajtotta volna, legalább azok, akik ennél a pályának menetét a maga logikus következetességében megértik, ilyen vádat Andrássy ellen nem fognak sohasem kovácsolni. Azt az ellentétet, amely őt Tiszától elválasztotta, kellően megmagyarázta egyfelől alaptermészetük, másfelől politikai alapfelfogásaik különbözősége. Egymást kölcsönösen bizonyos fokig lenézték. Andrássy a maga szempontjából bizonyos államférfiúi deficienciát látott abban, ha valaki semmibe vette és nem akarta megérteni a közvélemény megmozdulását, nem meggyőzni akarja az országot, hanem erőszakos eszközökkel akarja reáoktrojálni a maga politikáját; ezt ő végeredményben végzetes politikai eltévelyedésnek tartotta. Tisza sem volt elnéző Andrássy ingadozásaival és azzal a hajlandóságával szemben, hogy nagy nehézségeket nem leküzdeni, de velük kompromisszumra lépni igyekszik, azt pedig, hogy a közvélemény változásaival számoljon és hozzájuk alkalmazkodjék, valódi államférfihez méltatlannak tartotta. Nehéz volna nem mondani, hogy mindkét álláspont igazságot foglal magában. Az értelmén alapuló politika mindig hasonló lesz Andrássyéhoz, az akaraton alapuló a Tiszáéhoz és a nemzetnek

szüksége lehet egyszer az egyikre, máskor a másikra. Alapjában véve, két ellentétes politikai rendszer tükröződik vissza a két államférfi törekvéseiben és aki a maga belsejében az egyik rendszer felé hajlik, sohasem lesz egészen igazságos a másik rendszer képviselőjével szemben. Ha értelem és akarat dolgában semmi különbség nem lett volna közöttük, akkor is alapfelfogásaik különbözősége folytán idegenül álltak volna egymással szemben és soha egymást meg nem értették volna.

Andrássy politikai pályája a csalódások hosszú láncolata volt. Azt, amire képességeinél fogva teljes joggal törekedhetett, hogy az ország politikájának vezetése az ő kezére bízassék, sohasem tudta elérni. Aki az életet a külső siker szempontjából szemléli, az talán Andrássy elhibázott életéről fog beszélni, de az utókor mégis másként fog róla ítélni. Talán el fog érkezni az idő, amikor azok a nagy eszmék, amelyek Andrássy életét uralták, elsősorban a népeket mozgató eszmeáramlatokkal szemben való tisztelet eszméje, oly elismerésre fognak találni, amely azokat mindenki előtt, még más politikai rendszerek követői előtt is, megilleti. Ez a kor lesz az, amely Andrássynak igazságot fog szolgáltatni. Sorsának tragikuma az volt, hogy az értelemre alapította politikáját olyan időben, mely nem kedvezett egyik oldalon sem az értelmi szempontok érvényesülésének. De sohasem hiábavaló dolog ennek a politikának lobogóját felemelni. Andrássy Gyula azt a szerepet vállalta át, amelyet egy nemzedékkal előtte Eötvös József töltött be. Vajh ki fogja ezt a szerepet az utána következő nemzedékben átvenni?

GRATZ GUSZTÁV